

Kosek, Pavel

Disjunktivní spojka nebo v období baroka

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1999, vol. 48, iss. A47, pp. [117]-128

ISBN 80-210-2098-9

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101529>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PAVEL KOSEK

DISJUNKTIVNÍ SPOJKA *NEBO* V OBDOBÍ BAROKA

Cílem je podat popis spojek *nebo*, *anebo* a dalších spojovacích prostředků od nich odvozených, které se uplatňují v tzv. disjunktivním souvětí, jak jsme je zaznamenali ve vybraném okruhu barokních památek. Spojka *nebo* se skládá ze dvou komponentů: první představuje původní záporka *ne*, druhým z nich je od původu přitakací a zesilovací částice *bo* (Bauer 1958:80–81), která má jasnou souvislost s částicí *ba* (zřejmě je rovněž souvislost obou těchto výrazů s litevskou přitakací a zesilovací částicí *bà*); *anebo* obsahuje navíc spojku *a*. Oba spojovací prostředky vznikly v období předhistorickém. Způsob jejich vzniku není zcela jasný, jako nejpravděpodobnější se jeví výklad Trávníčkův (Trávníček 1931:60), který později přejal a doplnil J. Bauer (op.c.:85). Vznik *nebo* je zde vykládán v úzké souvislosti s jinou jeho základní funkcí, řekněme, kauzativní. V té se ustálilo v případech, kdy záporka *ne* následovala po předchozí záporné větě. Záporka, původně větňého charakteru, představovala opakování, a tím zdůraznění předchozího záporu. Částice *bo*, náležející do následující věty, měla odůvodňovací platnost. Tak věta *súdcě nejmějiechu, nebo sobě neškodiechu* (DalL 2.52 — přejato z Bauer 1960:284) znamenala podle tohoto výkladu původně *neměli soudce, ne, bo (=neboť, vždyť) si neškodili*. Disjunktivní platnost *nebo* vznikla tak, že v některých případech *ne* dodatečně popíralo obsah předchozí kladné věty, ve větě následující po záporce bylo uvedeno odůvodnění tohoto popření (srov. Trávníček 1931:60; Bauer 1958:85). Fr. Trávníček (op.c.:60) to ilustroval na příkladu *pošlu ti to, nebo přijdu sám*, který měl původně znamenat: *pošlu ti to, ne, bo (=neboť) přijdu sám*. J. Bauer správně dodává, že negace *ne* nabývala také odstínu podmínkového: ... (*jestliže*) *ne, jistě přijdu sám* (Bauer 1958:60). Částice *bo* signalizovala vlastně alternativu, která nastane, nebude-li platit obsah věty první. V případě *anebo* je třeba počítat spíše se vznikem paralelním ke vzniku *nebo* v disjunktivní platnosti (op.c.:85–86): *pošlu ti to, a ne (=ale ne// a /když/ ne), jistě přijdu sám*. Ustálení *anebo* v platnosti „kauzativní“ bylo ovlivněno až výrazem *nebo* (ibid.). (Jiný výklad, v němž se zdůrazňuje původně podmínková platnost komponentů *bo* a *ne*, nabízí Václav Machek — srov. Machek 1971.)

Jak už bylo výše řečeno, budeme se v této stati zabývat užíváním spojek *aneb(o)* a *neb(o)* v tzv. disjunktivním souvětí. Klasifikaci spojek *aneb(o)*, *neb(o)* provedeme společně, a to proto, že jsme v analyzovaných památkách nezjistili v podstatě žádné výraznější rozdíly v jejich užití v tomto typu souvětí. Považujeme je tedy ve výkladu barokního stavu za svého druhu varianty (pouze v disjunktivní platnosti!).

V excerpovaném materiálu se spojky *aneb(o)*, *neb(o)* vyskytují poměrně hojně s apokopou koncového *-o*: *aneb*, *neb*. Spojka *aneb(o)* bývá často vytištěna rozděleně: *a neb(o)*. Zajímavá je jistě skutečnost, že jsme nezjistili ani jeden případ, v němž by spojky *aneb(o)*, *neb(o)* byly rozšířeny o příklonné *-í*. Ve starších obdobích se *-í* s disjunktivními spojkami *aneb(o)*, *neb(o)* někdy pojilo (Bauer 1960:91). Zdá se tedy, že jeho absence v námi zkoumaných případech svědčí o postupném zúžení platnosti *-í* na „význam“ vysvětlovací, „kauzativní“. Barokní stav patrně představuje v tomto případě předzvěst, prestádium pozdějšího spojení příklonného *-í* s *nebo* „kauzativním“, aby se odlišilo od *nebo* disjunktivního. Máme také doloženy případy spojek *nebo* rozšířené o příklonné částice *-li/-ž/-to*, a to v platnosti identifikační: ... *říkali pak tomu novému Dvoru/ Studynecký Dvůr/ neboližto Studynec* Hammerschmidt 24.

Vedle toho se vyskytuje také poněkud jiný způsob kladení těchto spojek, než jaký známe z nové češtiny, a to takový, v němž jsou spojky *aneb(o)*, *neb(o)* vloženy do každé věty (tedy i první) — snad bychom tento způsob mohli nazvat opakováním (jde o způsob užívaný v dřívějších obdobích vývoje češtiny — Bauer 1960:92): ... *řikával, že peklo pro takové Blázny je vystaveno, kteří při Smrti Pokání činíti, a nebo neumějí, a nebo nechťejí* Koniáš 185. Dosud jsme nezjistili podstatný funkční rozdíl mezi způsobem, který známe z nové češtiny (tj. spojka je vložena mezi spojované věty) a opakováním způsobem kladení (tj. spojka uvozuje každou větu).

Obecně platí, že disjunktivní souvětí buduje na vztahu logické disjunkce. V samotné logice se rozlišují dva typy disjunkce, tzv. slabá a silná. První, tzv. slabá, má hodnotu pravda tehdy, je-li A pravda a B nepravda, nebo je-li A nepravda a B pravda, nebo je-li A pravda a B pravda. Druhá, tzv. silná disjunkce má hodnotu pravda, je-li A pravda a B nepravda, nebo je-li A nepravda a B pravda. Ta se projevuje v takových případech, kdy se spojené alternativy navzájem vylučují (zde je vidět, že tradiční termín vylučovací souvětí je nepřesný, protože termín vylučovací odpovídá jen části možných případů tohoto souvětí). Existence dvojí logické disjunkce se pak stává základem, na němž budují (zejména současně) klasifikace (novočeského) disjunktivního souvětí. Tyto klasifikace jsou však nutně modifikovány, protože výroková logika nepracuje s dalšími aspekty běžnými v přirozeném jazyce (nebo je nezohledňuje). Jsou to zejména aspekty povahy komunikačně pragmatické, ale také další, jako je modalnost, časová platnost výpovědi atd. (Daneš 1994).

Tradičně se uvádí, že dvojímu druhu logické disjunkce přibližně odpovídá v latině rozlišení spojek *aut* a *vel* (Daneš 1994:133): tzv. silné disjunkci odpovídá spojka *aut*, tzv. slabé disjunkci spojka *vel* (v podmínkovém souvětí také spojka *sive*). Po nahlédnutí do latinské mluvnice (Novotný 1957:234) a latin-

ského slovníku (Pražák-Novotný-Sedláček 1938) však zjišťujeme, že i toto lišení není zcela jednoznačné. Zejména spojka *aut* není jednoznačným reprezentantem tzv. silné disjunkce. Právě naopak, někdy se může blížit pojetí tzv. disjunkce slabé: *serius aut citius* „dříve nebo později“, *Habesne hic amicum aut familiarem quampiam?* „Máš zde některého přítele nebo příbuzného?“ Dále bývá užíváno způsobem, ve kterém se zdůrazňují namísto tzv. silné nebo slabé disjunkce další momenty: stupňování, oprava apod. (obvykle se pak pojí s modifikačními výrazy). Podobně opakované *aut-aut*, jehož novočeským ekvivalentem je podle slovníku *buďto-anebo*, může v kombinaci se zápořem (nebo záporným zájmenem) znamenat *ani-ani: nemo aut miles aut eques transibat* „nepřešel nikdo, ani voják ani kuň“.

V češtině staré i nové se takto rozlišené spojovací prostředky nevyskytovaly, přesto se ve většině výkladů disjunktivního souvětí (především novočeského) je možno setkat s lišením těchto dvou typů, případně s konstatováním možné difference v rámci tohoto souvětí. Obvykle pak tyto typy tvoří základ, resp. centrum, centrální část klasifikace disjunktivního vztahu v nové češtině (srov. Šmilauer 1966, Kopečný 1962, Bauer 1960; z novějších prací Mluvnice češtiny 3, Grepl-Karlík 1998, Běličová-Sedláček 1990).

Při analýze excerpovaného materiálu jsme zjistili několik dokladů, jejichž vyznění se blíží tzv. silné disjunkci (pracovně je nazýváme **kategorická disjunkce**): ... *hřešili ten těžce, aneb nehřešil? máli být trestán, a nebo ne?* Marek 276, *Odebrala se k svému Duchovnímu pastýři, a jeho za radu prosila, co by měla dělati, zdaliž Vdovou zůstati, a nebo zase se vdáti?* Marek 156 (považujeme za výsledek elize slovesného tvaru *má*), *Tenkrát se pozná, kdo hřichy těžké u Spovědi, kdo Knihy bludné, pohoršlivé tajil a zachovával, kdo pravým Katolíkem byl nebo ne* Koniáš 383. V těchto případech je zvýrazněna kontrastnost spojovaných alternativ. Vedle toho se však vyskytují souvětí, v nichž je kontrastní chápání alternativ spíše upozaděno. Nezvýrazňuje se protikladnost, resp. komplementárnost, jako spíše samotný fakt alternativnosti: *Kdybys pokaždý, když se modlíš, a nebo Velebnou Svátost přijímáš, za to plným Štýtem drahých Perel obdarován byl, ó jakby si častěji na Modlitbu, o Svaté Přijímání se oddával...* Koniáš 179–180, ... *když ti přijde (!) na mysl, že můžeš v tu, kterou mluvím, hodinu, z toho místa, na kterým stojíš, nebo sedíš, v to okamžení náhle padnouti na zem šlakem poražený,*... Laštovka 166, *Jiný ženi se, aneb některá se vdává pro statek a pro peníze, ne pro lásku* Jestřábský 137; **aneb(o)-aneb(o), neb(o)-neb(o)**: *A byla na tom místě tak libá vůně, že tou lžbostí tí, kteříž tam aneb bydleli, aneb se procházeli, nasyceni byli* Jestřábský 172.

U některých dokladů se nabízí spíše interpretace blízká tzv. slabé disjunkci (pracovně taková spojení označujeme — v duchu bohemistické tradice — jako **eventualitní**): *Komu (!) zuby bolívají, aneb dásně otykají, není schopný k manželstvu...* Marek 148, „*Není hřichu“... od kterého by Hříšník „tyto dni“ nemohl rozhrěšen býti, a nebo Milosti Boží nemohl po Svaté Spovědi obdržeti, a nadto Moc Tureckou svou skroušenou Modlitbou nemohl umenšiti* Bílovský 1720, s. 461, *Podme tam, pane, a já rád s tebou na to svaté místo přijdu, aby se*

něčemu dobrému naučil, aneb co spasitedlného viděl, aneb slyšel k porěšení mému Jestřábský 122; **aneb(o)-aneb(o)**, **neb(o)-neb(o)**: ... říkával, že peklo pro takové Blázny je vystaveno, kteří při Smrti Pokání činí, a nebo neumějí, a nebo nechťjí Koniáš 185.

Nejvíce však máme dokladů, u nichž nejsme dost dobře schopni rozlišit, jedli o disjunkci tzv. slabou, nebo silnou: ... často rozliční lidé za Pánem Ježíšem šli, a nebo k němu posílali Marek 377, ... Manna z Nebe od Boha Synům Izraelským seslaná všecknu chuť měla, a nač jen člověk pomyslí, anebo by rád jedl, takový šmak ta Manna v sobě obsahovala Bílovský 1720, s. 35, Chcešli ó Teofile za Kristem do Nebe přijíti, co jsi se znaučil, neb čemu jiné učiti budeš, hled abys to napřed sám činil, a v skutek uvedl Koniáš 350; **aneb(o)-aneb(o)**, **neb(o)-neb(o)**: Ďábelství němé vyznamenává Hříšníka, k vyznamenání němého, kterýžto hřích nějaký smrtedlný anebo zatajuje, anebo náležitě se z něho nevyznává Koniáš 197, ... ale starou a nepořádnou Lásku k té neb oné Osobě, zastaralý hněv neb odvrácenost od svýho Bližního, dané pohoršení, zanedbané v těžkých věcech Povinnosti, a těm podobné nemalé hříchy, ty a nebo mlčíme, a nebo je ztenčujeme, obalujeme, přikrýváme Koniáš 199.

V řadě případů je toto lišení tzv. slabé, nebo silné disjunkce potlačeno, protože se zvýrazňují jiné aspekty. Poměrně hojný je výskyt souvětí vyprávějících o minulosti, jejichž spojované obsahy jsou chápány jako „součást jistého celku“. Zejména jde o případy, v nichž jsou spojeny dvě a více vět, jejichž děje/stavy se váží k určitému identickému jedinci, a to pro různý časový okamžik (jde o vyjádření nesoučasnosti). Mohli bychom je parafrázovat „někdy A, jindy B“ (typickým znakem je, že slovesa bývají nedokonavá; často jde o iterativa): *Letanie a jiné modlitby, jestliže ne každého dne, aspoň častěji v týhodní, zpívali aneb říkali Jestřábský 34, Nikdy nedal, aby ho někdo z punčoch zouval neb z šatů svlíkal... Tanner 1680, s. 131 — Numquam sinebat aut pedes tibialius, aut ulla vestimentorum parte se se ab ullo exui... Tanner 1658, s. 122; ... kus... bílého plátna na žerd... zavěsiv... začasté sám v svých rukou před processí nesl, a neb, což častěji se stalo, skrze lecjakéhos pacholíka nositi dal Tanner 1680, s. 92 — Ut autem processui suo majorem faceret splendorem, si vexilla ex templis deerant, frustum aliquod rubrae, viridis, aut etiam, si alia non esset, albae telae, baculo, aut perticae affixum, imagine que aliqua chartacea pia in ejus umbilico affata exornatum, ipse saepe manibus proprijs, saepius puer quis piam praeferebat... Tanner 1658, s. 95–96; **aneb(o)-aneb(o)**, **neb(o)-neb(o)**: ... musily býti z plátna velmi tlustého: sice jich anebo nepřijímal, anebo žebráku,... ihned darovával,... Tanner 1680, s. 138 — ... alias vel ea omnino repudiabat, vel obvio mendico donabat extemplo... Tanner 1658, s. 130; ... a tu nebo všem přítomným... nějaké pobožné historie vypravovával, a potom jich k ctnostem napomínal, nebo spolu s nimi o božských věcech rozmlouvání míval Tanner 1680, s. 104 — ... quin & nobiles faeminas secum eo adducebat ibique vel ascultantibus omnibus pias narrabat historias, seriam que habebat ad virtutes cohortationem, vel colloquia cum eis miscebant opportuna de rebus divinis:... Tanner 1658, s. 110. Dále bychom sem mohli zařadit taková souvětí se dvěma větami a více, která obsahují děje/stavy, jež se váží ke skupině jedinců, a to tak, že pro*

každou část platí pouze obsah jedné z vět — mohli bychom charakterizovat: „někteří A, jiní B“ (jde o vyjádření paralelnosti): ... *někteří zaháleli, jiní po zemi se váleli nebo leželi, jiní sobě pískali, nebo hvízdali, jini pokřikovali nebo dobytek proklínali: někteří také nemravné věci mluvili nebo zpívali, a za hřích toho neměli... Jestřábský 151, A protož také Belizarius dal sobě domeček aneb chaloupku podle cesty postaviti, a když tudy lidé jeli aneb šli, volal na ně... Jestřábský 80; **aneb(o)-aneb(o), neb(o)-neb(o)**: Anjel provedl Petra skrze první, i druhou stráž vojenskou, učiniv, aby strážní tehdaž aneb zesnuli, aneb Petra viděti nemohli, byť třebaš měli světlo, a otevřené oči Božan 674.*

Další skupinu představují souvětí, která nabývají stupňovacího odstínu. Zvýrazňuje se v nich, že spojované obsahy se liší různou intenzitou — prostředkem signalizace se stává „modifikační“ výraz *dokonce*: *Nepro tivíme se Duchu Svätému, když nás jeho Vnuknutí k tomu vede, abychom Vdovy, Sirotky, chudé Lidí těšili,... jim všemožně pomáhali, jestliže je zarmucujeme, odháníme, neb dokonce utiskujeme? Koniáš 373. Při srovnání latinských originálů s českými překlady se setkáváme s tím, že výraz *dokonce* neodpovídá žádnému latinskému výrazu, který by měl jeho původní význam „zcela, úplně“. Zdá se, že už tehdy měl v těchto případech funkci modifikační částice: *Naposledy řekli, že ani to jí... nesluší, aby k někdejší katolickým kněžím... přístoupila, a od nich pod obojí přijímala, protože by se hned jiným podezřelou učinila, aneb dokonce kacířkou ukázala,... Tanner 1680, s. 124–125 — ... ad Apostatas autem Boemicos sacerdotes transistere non licere illi, quae sit Catholica, nisi suspectam se vellit facere aut manifeste ostendere haereticam, cum magna & Boëmorum exulum & Passanensium offensione... Tanner 1658, s. 133; **aneb(o)-aneb(o), neb(o)-neb(o)**: ... *Drahomíra všecky křesťany v Čechách... nemálo sužovala... školy všecky zavřítí, kostely pak anebo zazdítí aneb dokonce spáliti poručila... Tanner 1669, s. 49 — Scholas igitur occludi omnes, templa vero aut obmurari jussit, aut comburi... Tanner 1661.***

Jestliže je do věty druhé vložen výraz *aspoň*, zdůrazňuje se zase, že její obsah představuje nejnižší možnou hranici; minimálně platnost jejího obsahu je považována za náležitou: ... *nýbrž k takovým se vši čerstvostí, stálostí a Vroucností se dostavůjme, při nich nebo... pospolu hlasitě se všemi k Bohu volejme; aneb aspoň pokudž nám toho činiti nesluší, Modlitby své a kající úpění s všeobecnou Církví... Srdcem svým spojůjme;... Koniáš 345, ... pověz upřímně, co by jsi byl k tomu řekl, a neb aspoň sobě pomyslí? Marek 517. Takováto souvětí nacházíme v překladové literatuře — předlohou *aspoň* bývá obvykle latinské *saltem*: ... *nicméně hned, jak trochu ozdravěl, aneb aspoň tak mnoho síly nabyt, aby sám svou ruku k ustam přiložití a krmiti mohl, odsílal ho zase do kolleje... Tanner 1680, s. 147 — Mox tamen, ubi aliquantum convaluit, aut saltem ubi primum vires eas recepit, ut cibum posset, ori manu propria admovere; remittebat eum ad Collegium Tanner 1658, s. 160; Přední jeho starost o to bývala, aby veřejní slavnosti Pána Krista co nejslavněji a nejpobožněji v městečkách a vesnicích držány byly; a protož na Veliký Pátek, anebo na některý jiný den po neděli květné, obecnému lidu nějaké divadlo o Umučení Páně přistrojil, nebo komedii dělal, nebo aspoň to ustanovil, aby pacholata nětco o témž bolestném umučení**

Páně, čím by se poslouchači k politování jeho pohnouti mohli, říkaly Tanner 1680, s. 51 — ... erat perquam sollicitus, atque ideo Sacro Parasceves, vel alio e sanctis illis passi DEI ferijs die, pium aliquod de cruciabitur ejus, populo spectaculum dabat, aut drama exhibebat, vel saltem puerorum de hoc argumento colloquium, ad pios condolentiae motus excitandos opportunum inducebat Tanner 1658, s. 50.

Ve dvou dokladech se zdá nabývat souvětí charakteru rektifikačního — druhá věta představuje zpřesnění (popř. opravu obsahu věty první): *Než medle proč páry díl žádal, a nebo proč ty užítky na pět dílův rozděloval Jozeff.. Bílovský 1721, s. 166, ... ne ale, že by Pokání opakovati se nemělo, a neb opakované neužitečné bylo Marek 340.* V jednom případě je tato rektifikační platnost jednoznačně indikována komparativem raději: *Ale poněvadž již lid z kázání ničemu dobrému se učiti nechce, a takové učení zamítá, ale fábule, a co k smíchu jest, aneb raději co nového slyšeťi, vždy žádostiv jest, a co více, když slyší na kázání, čeho zlého má se varovati, on naproti tomu... toho zlého se dopouští Jestřábský 96.*

Spojky *neb(o)*, *aneb(o)* se uplatňují také v disjunktivních zjišťovacích **otázkách** přímých a závislých: *Písma Svatého Učitelové mají mezi sebou otázku o Jidášovi tuto: Jestli ten zrádce hned od svého narození byl šelma, a nebo teprv potom takový zůstal? Laštovka 162, Co se tobě, anjele Svaty, zdá? Dobře-li oni tak dělají, aneb mají-li hřích za takové činy? Jestřábský 83.* Dříve zde převažovala původní tázací částice *či*, případně rozšířená o příklonné *-li* — *čili* (Bauer 1960:95). Tu jsme v excerpovaných památkách zjistili pouze dvakrát: *Jsmeli na Cestě Spasení, čili ne? Koniáš 331, ... aby se... podíval..., jestli ta Sukně Syna, a Miláčka svého, čili ne? Marek 526.* Vlastně se její výskyt zužuje na spojení otázky kladné a záporné reprezentované spojením *čili ne*. Toto spojení mělo původně větnou platnost — vyskytovalo se dříve také v podobě *nic* (srov. Trávníček 1931:57). Domníváme se, že toto spojení mělo už povahu frazeologismu, který mívá tendenci uchovávat předchozí stav. Ale i v těchto případech *neb(o)*, *aneb(o)* začalo nahrazovat *či(li)*, jak ukazují čtyři excerpované doklady: *... hřešili ten těžce, aneb nehřeší? máli být trestán, a nebo ne? Marek 276, ... i modlil se ten biskup Pánu Bohu, aby mu to na jejich tvářích také ukázal, zdali by byla pravdivá ta pověst o nich, a oni byli-li by cizoložníci aneb ne, aby věděl... Jestřábský 112.*

Spojku *či(li)* jsme vůbec nezjistili ve spojení větných členů ve zjišťovacích otázkách. Ve všech dokladech je užito spojek *neb(o)*, *aneb(o)*: *Což jsi se nedopustil jiných hříchův, pod klatbou, neb zlořečením Církve zakázaných...? Laštovka 21, Chcete věděti, proč Velebná Svátost jest okrouhlá, jako jsou peníze okrouhlé? tolar, nebo dukát? Bílovský 1720, s. 26.*

J. Bauer soudí, že v nahrazování *či(li)* spojkami *neb(o)*, *aneb(o)* se prosazuje tendence sjednotit tento souvětý typ, resp. tendence, aby se spojky *neb(o)*, *aneb(o)* staly základním spojovacím prostředkem disjunktivního souvětí. Dále uvádí, že tento proces proběhl v období národního obrození, kdy se *či* stává již prostředkem knižního jazyka (Bauer 1960:97). Absence *či(li)* na úrovni vět-něčlenské spíše ukazuje, že šlo o úplné vytěsnění tohoto spojovacího prostředku

spojkami *neb(o)*, *aneb(o)* z disjunktivní platnosti, tj. o proces přesahující rozměr vývoje souvětí. Naše analýza pak naznačuje, že počátek tohoto procesu je potřeba klást do období barokního. Že však v tomto období nebylo *či(li)* prostředkem zcela neživým, vyplývá jednak z Jungmannova slovníku, v němž je doklad na *či(li)* z Rosy: *Totoli, či onono* (Jungmann 1835); jednak z Vusínova slovníku, který *či* uvádí s německým ekvivalentem *oder* (Vusín 1742). Zajímavé jistě je, že spojovací prostředek *či* se vůbec neobjevuje v neotázkovém disjunktivním spojení, jak tomu někdy bývá v nové češtině, zpravidla při koordinačním spojení disjunktivních dvojic. Patrně bylo ještě živé povědomí o původním určení *či(li)*.

Spojky *neb(o)*, *aneb(o)* se také uplatňují coby součást „dvojitě spojky“ *bud(to)-neb(o)*, *bud(to)-aneb(o)*. Tento spojovací prostředek se ustálil původně v tzv. libovolnostním typu disjunktivního souvětí (Bauer 1960:90). Tím rozumíme takový typ, který představuje spojení minimálně dvou přímo uvedených (zpravidla krajních) okolností, které nemají vliv na realizaci jiného děje/stavu. Jestliže jsou tyto okolnosti uvedeny ve formě věty, buduje takové spojení složité souvětí: disjunktivně spojené věty pak mají platnost věty vedlejší. Někdy se takové spojení, které má platnost příslovečného určení, řadí k určení irelevantních okolností (např. Grepl-Karlík 1998:290). V této platnosti jsme našli *bud(to)-neb(o)*, *bud(to)-aneb(o)* ve dvou souvětích: *Kterého jest se pak léta ta smrt krále Erika sběhla a zdalíž jsou dva Erikové za krále denemarský nebyli, někteří historikové pochybnost činí a, jako by se obouch skutkové do jedné historie vkládali, se domnívají. Ale nechť jest, jak chce, bud že jest jeden Erik, aneb dva králové denemarsští byli citelē sv. Vácslava, jeden však z nich podle předpovědění sv. Vácslava podobnou smrtí jemu jest z tohoto světa zprovozen, jakž to letopisové svrchu dotčení dotvrzují Tanner 1669, s. 147, ... když v světě nětco nového mělo se státi, ano také skutečně se stalo, tehdy říkával: uslyšíme divné Noviny. Jsa pak tázán, jaké? nevím je ještě, než má Matička Boží dává znamení.* (začíná se nový odstavec) *Což i potom následovalo, bud že Turek se pozdvíhl, a jeho moc vzala nějakou pevnost, aneb velké Vítězství nad Křesťany Nepřítel dosáhl* Hammerschmidt 228.

Libovolnostní určení vyplývalo z předchozí platnosti *bud*: původně se totiž v tomto typu souvětí užívalo přísudků v imperativu (zpravidla byl první kladný, druhý záporný), zejména hojně bylo užívání sponově-jmenných přísudků, tj. s imperativem *bud* (Bauer 1960:99). Posléze se tyto imperativní věty přestaly užívat, takže původní platnost *bud* již nebyla průhledná. A tak nic nebránilo přerodu *bud* ve spojku (ibid.) — jistě tu svou roli sehrála potřeba vytvoření jazykového prostředku signalizujícího onen libovolnostní typ. Původní platnost však na delší dobu omezila spojovací prostředek *bud(to)-neb(o)*, *bud(to)-aneb(o)* pouze na libovolnostní typ. Zpočátku se ještě pocítovala imperativní platnost *bud*, takže se se slovesem nespojovalo přímo, nýbrž spojkou *že* (resp. bylo rozvíjeno vedlejší větou — Bauer 1960:100) — tak je tomu v našem druhém dokladu.

Ve většině excerpovaných případů se však *bud(to)-neb(o)*, *bud(to)-aneb(o)* v takových konstrukcích neuplatňuje. Uvozuje věty, jejichž obsahy nepředsta-

vují určení irelevantních okolností nějakého predikátu, nýbrž jen alternativnost těchto obsahů (snad bychom zde mohli čistě instrumentálně zavést termín „disjunktivní v užším smyslu“). Obvykle však mají taková souvětí platnost blízkou libovolnostní, a to eventualitní: ... *všeliký člověk buďto skutečně lže, a nebo lháti může z mateřské náklonnosti, která od lháře ďábla nakažené potomky naučila Marek 554, Podobně dělají smilníci, kteří buďto dokonce Slovo Boží neslyší, aneb od jiných slyšené, a jim donešené, nohama svými šlapají... Marek 280, ... kterýžto ji sobě za Manželku pojmuje, ačkoliv Řemeslu Krejčovskému se učil; však v těchto těžkých, a drsných Létech, kdež jestliže kdo buď dobrý a dokonalý řemeslník není, aneb z (!) obzvláštní pilnosti svou je neprovozuje; tehdy zůstane mezi jinšíma poslední: tak i tento Ondřej Hiršperger z jakých koliv příčin, těžce Živnost svou provozoval... Hammerschmidt 229, Nachází se psáno, že Julius císař římský všechny takové falešníky z města Říma vypověděl, kteřížto buďto mírám ujímali, aneb je zmenšovali, aneb jakýmkoliv způsobem drahotu v městě dělali Jestřábský 60, K tomu Sergia odeslal, aby on Pána svého buďto od Krista odvrátil, anebo nanejvýš trápil Marek 248.*

Ve dvou případech jsme excerpovali taková souvětí, která jsme výše charakterizovali jako vyjádření paralelnosti. První doklad představuje ten případ, který jsme parafrázovali jako „někdy A, jindy B“: *Když čas říkání přišel, tu on buďto že zdřímával jsouc opilý, aneb pacholata rval a pohlavkoval: někdy pak je ukrutně mrskal a nohama kopal Jestřábský 37 (jak naznačuje kontext, nemá buďto že v tomto dokladu platnost spojení imperativu a vedlejší věty, ale složeného spojovacího prostředku, podobně jako *jestliže*); druhý doklad zase odpovídá parafrázi „někteří A, jiní B“: ... buďto do vody je házeli aneb v Ohni pálili Marek 381.*

Třikrát máme doloženo souvětí s kategorickou disjunkcí: ... *lva zraku zbaví, a oslepí, a tak přemožený od blechy lev nemoha viděti, a živnost sobě hledati, buďto hladem zcepená, a nebo z nějakého vysokého místa padna, kozelec přemete, a zahyne Marek 235, buďto se očistil, anebo netoliko císařskou milost, ale i život ztratil Marek 454, Té Metlé Boží rád se přitovaryšuje na způsob Sestřičky velký hlad; neb obyčejně se stává, buď na před hlad, a po něm Mor; neb zase proti tomu na Zem přichází takové navštívení; kteroužto Metličku Království toto České, jak se čte Kronykách, mnohokrátě zakusilo;... Hammerschmidt 119.*

Dosud se soudilo, že této platnosti dvojité spojka *buď(to)-neb(o)*, *buď(to)-aneb(o)* na úrovni souvětí nabyla až v období národního obrození (Bauer 1960:92). Zejména v souvětích s kategorickou disjunkcí, resp., podle J. Bauera, ve vylučovacím vztahu s odstínem neslučitelnosti (op. cit.:100). V případě několikanásobných větných členů je tento spojovací prostředek v novém užití znám již od 16. století (ibid.). Bohužel nám schází srovnání českého překladu s latinským originálem, který by jednoznačně potvrdil změnu platnosti *buď(to)-neb(o)*, *buď(to)-aneb(o)*. V překladové literatuře máme doloženo *buď(to)-neb(o)*, *buď(to)-aneb(o)* jen ve větňčlenské platnosti:

— z větší části tlumočí *aut*: ... *mnohé urozené paní a panny, naučivše se od ní v soukromí, jak by měly buďto discipliny neb zíněného opasku užívati, takové nástroje kříže Kristova od ní sobě kupovaly... Tanner 1680, s. 111 — Et fiebat, ut faemininae nobiles permultae ab ea usum cilicij aut flagelli secreto*

*edoctae, talia crucis Christi instrumenta coëmerent... Tanner 1658, s. 128; ... dokázati se může z toho, že ho žádný nikdy neviděl budto zaháleti, aneb něčco jiného, co by k spasení lidských duší nenáleželo, činiti Tanner 1680, s. 73 — *Quam vere autem haec dicta sint, constare vel inde potest, quod nemo eum viderit unquam aut otiosum, aut alio distentum opere, quam sola unica cura animarum... Tanner 1658, s. 75;**

— jen zřídka vel: ... i samy děvečky... se zpravovaly, a samy duchovními řečmi i zpěvy, též opakováním toho, co kde která bud' na křesťanském naučení, nebo kdekoliv jinde něčco dobrého a pobožného slyšela, ten čas pobožně trávil Tanner 1680, s. 105 — 108 — ... *quin & ancille... servabant formam, tempusque ita pie spiritualibus sermonibus, & cantibus, ac eis quae vel in catechesi, vel ubivis bona & pia audivissent, repetendis, & sibi multo inculcandis insumebant...* Tanner 1658, s. 111;

— opět zřídka sive: ... slejchával zpovědi, a to tak dlouho a s takovou prací, že jednou v Sušici, bud' proto že se mocně nutil k mluvení s kajícími, anebo pro velikou žízeň, anebo z jakékoliv jiné příčiny, popukal se mu jazyk Tanner 1680, s. 84 — ... *ut Sussicij quadam vice seu prae contentione loquendi cum paenitentibus seu praesiti, seu alia de causa lingua ei fuerit dirupta* Tanner 1658, s. 86; nebo *seu*: *Kde pobyl déleji, tu také častěji v ryhodni vodíval processi, bud' zrána anebo v popoledni...* Tanner 1680, s. 91 — *Ubi cum morari contigit diutius, ibi supplicationes saepius intra hebdomadam seu mane seu a meridie circumducebat...* Tanner 1658, s. 95;

— někdy odpovídá také spojce *er*: ... ničehož nevykonal bez pobožných zpěvů bud' doma nebo v kostelích Tanner 1680, s. 93 — *Noverat id P. Albertus, adeoque ut nassa hac animas DEO attraheret quam plurimus, nil prope agrediebatur, nil perficiebat sire cantu domi & in templis* Tanner 1658, s. 97.

Četnost, s jakou bud'(to)-aneb(o), bud'(to)-neb(o) tlumočí latinský originál *s aut* nebo *aut-aut*, ukazuje na jeho platnost prostředku kategorické disjunkce na členské úrovni. Je však třeba brát srovnání s latinskou předlohou v tomto případě s jistou rezervou: jednak pro již zmíněný fakt, že ne vždy *aut* znamená „silnou disjunkci“, jednak proto, že čeští autoři latinských děl mohli do textu zanášet své jazykové (české) povědomí. To se v tomto případě opíralo o skutečnost, že existuje jedna nerozlišená disjunktivní spojka.

Je ovšem zřejmé, že i ve větněčlenské platnosti si bud'(to)-aneb(o), bud'(to)-neb(o) ještě uchovávalo zbytky svého původního určení. Ostatně o tom svědčí i některé doklady z původních českých textů: *Jiným smrt přichází na způsob zkušeného kuželního hráče, který kteroukoliv kuzelku, budto samotnou, aneb spojenou bezevší chyby sráží... Marek 384, ... protož v těch 140. Létech Správa v Věcech Duchovních zůstávala při Kanovnících a Kapitole Kostela Pražského, které vždyckny bud' ze sebe, aneb od jinud, jednoho aneb více rozumné Muže volili, který se jménoval Administrátor Arcí=Biskupství Pražského... Země 65.*

Ve Vusínově slovnících (Vusín 1742, Vusín 1769) se setkáváme ještě s původním pojetím bud'(to)-aneb(o), bud'(to)-neb(o), tj. ve funkci spojovacího prostředku příslovečného určení irelevantních okolností. U hesla budto nacházíme ekvivalenty: *bud' to, aneb ono vel hoc, vel illud, oder dies, oder jenes*. Dále je

bud'to uváděno jako ekvivalent *vel.* Změna platnosti je však zachycena v Pohlově *Grammatice* (Pohl 1764:145), v níž nacházíme, že *bud'/bud'to* znamená *es sei*, ale také *entweder*.

Zikmund, který *bud'(to)-aneb(o)*, *bud'(to)-neb(o)* chápe v původní platnosti libovolnostní, uvádí především doklady na větněčlenské úrovni (Zikmund 1864:566). Souvětňné doklady mají platnost spíše určení irelevantních okolností, kromě jednoho z Veleslavína, v němž se zdá, že *bud'(to)-aneb(o)*, *bud'(to)-neb(o)* nabývá novější platnosti: *Ale on na utíkání se dal, bud'to že, jakožto věcí válečných dobře povědomí, znal, že zbytí není a žádné naděje k vítězství, aneb že chtěl raději některé zachovati, nežli všechny spolu k zabítí Turkům co na masné krámy vydati.*

Jungmannovy doklady ze starších období jsou také především na spojení větných členů (Jungmann 1835). Příklady na souvětňné užití spíše vyznívají jako příslovečné určení irelevantních okolností — k jednoznačné interpretaci však schází kontext. Nutno říci, že Jungmann na rozdíl od Zikmunda už chápe tuto spojku také v její platnosti nové (vedle *es sei* uvádí *entweder*, vedle *sive*, *sive vel*, *vel* uvádí *aut*, *aut*).

Analýza barokního materiálu naznačuje, že do tohoto období je potřeba klást počátek procesu přeměny spojky libovolnostní ve spojku kategorické disjunkce. Povědomí o původním určení však bylo ještě silné, takže se převážně užívá v platnosti eventualitní, která je platnosti libovolnostní blízká (začíná se tedy ustavovat především jako spojovací prostředek „disjunktivní ve vlastním smyslu“). Výrazným formálním znakem této postupné přeměny je, že se na úrovni souvětňné přestal užívat ve složitých souvětích, která příslovečné určení průvodních okolností konstruuje. Jako nepřímý důkaz potvrzující naše stanovisko se nám jeví prostý fakt platnosti dvojité spojky na úrovni souvětňné a větněčlenské. Těžko věřit, že by *bud'(to)-neb(o)*, *bud'(to)-aneb(o)* mělo po tak rozsáhlý časový úsek (od 16. století do počátku 19. století) odlišné uplatnění. Na úrovni spojení větných členů však byla tato spojka „náchylnější“ ke změně užití, poněvadž ji zde nebránilo ono souvětňné konstrukční omezení na uplatnění ve složitém souvětí.

Změna funkce *bud'(to)-neb(o)*, *bud'(to)-aneb(o)* byla jistě umožněna také tím, že se v platnosti „libovolnostní“ začaly ustalovat nové spojovací prostředky:

— *ať-ať*: *Přísloví jest: Kdo se neumí modliti, pust se na Moře: nebo ať se Loď rozboří, ať někdo kus dřeva popadne, a na něm plove: jestli s tím dřevem o Skálu, o Strom, neb o jinou Loď zavadí,..., v Propasti Mořské se najde Koniáš 358 — jde o nejstarší doklad tohoto spojovacího prostředku, o němž se dosud soudilo, že se v tomto typu ustálil až v období národního obrození (Bauer 1960:100);*

— *ať-nebo* (doloženo pouze ve větněčlenské platnosti): *... ať slovem pomlouvačným, proklínajícím neb nečistým duši svou poškvrníme, v nečistotě hříšné dosti dlouho ji necháváme, a velmi těžce to neseme, pokudž nám někdo z lásky Křesťanské jizlivé poškvrní duše před oči klade Koniáš 593–594, Ať někdo náš dědičný Grunt sobě přivlastňuje, ať někdo Oděv, Peníz, neb co-*

koliv našeho jest, sobě přitahuje, my se hájíme, a pravíme... Koniáš 355 — rovněž o tomto spojovacím prostředku se soudilo, že se ustálil až v období národního obrození (ibid.).

Z námi provedené analýzy užívání spojek *nebo*, *anebo* vyplývá několik nových zjištění. Předně, že nahrazení spojovacího prostředku *či(li)* spojkami *nebo*, *anebo* v disjunktivním spojení zjišťovacích otázek počíná v období barokním. Navíc jde o změnu, která překračuje souvětnou úroveň — *či(li)* je nahrazováno spojkami *nebo*, *anebo* také na úrovni větněčlenské. V období národního obrození pak tato změna vyvrcholila a z *či(li)* se stal prostředek omezený na knižní jazyk (ve východních nářečích však zůstal zachován).

Podobně v době národního obrození vyvrcholila změna funkce spojovacího prostředku *bud(to)-neb(o)*, *bud(to)-aneb(o)* započatá v období barokním. Zjistili jsme, že již v tomto období se *bud(to)-neb(o)*, *bud(to)-aneb(o)*, které se původně uplatňovalo v příslovečném určení irelevantních okolností, začíná na souvětné úrovni užívat také v platnosti dvojité spojky disjunktivního souvětí, které už nemá tuto adverbialní povahu. Navíc v některých případech má spojení vět charakter „kategorické disjunkce“. Postupná změna funkce *bud(to)-neb(o)*, *bud(to)-aneb(o)* byla dána jistě také tím, že se jako spojovací prostředky příslovečného určení irelevantních okolností začaly ustalovat *ať-neb(o)*, *ať-ať*.

LITERATURA

- BAUER, J.: Slované spojky s *-bo*. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958, s. 79–92.
- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.
- BĚLIČOVÁ, H. — SEDLÁČEK, J.: Slované souvětí. Praha 1990.
- DANEŠ, F.: O spojce *nebo*. Naše řeč, 77, Praha 1994, s. 133–138.
- JUNGMANN, J.: Slovník česko-německý. Díl I. Praha 1835.
- GREPL, M. — KARLÍK, P.: Skladba češtiny. Olomouc 1998.
- KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník slovanských jazyků II. Praha 1980.
- KOPEČNÝ, F.: Základy české skladby. Praha 1962.
- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2.vyd. Praha 1968.
- Mluvnice češtiny 3. Praha 1987.
- NOVOTNÝ, F. a kol.: Základní latinská mluvnice. Praha 1957.
- PRAŽÁK, J. M. — NOVOTNÝ, F. — SEDLÁČEK, J.: Latinsko-český slovník k potřebě gymnasií a reálných gymnasií. Praha 1938.
- ŠMILAUER, V.: Novočeská skladba. Praha 1966.
- TRÁVNÍČEK, F.: Neslovesné věty v češtině II. Brno 1998.
- VINTR, J.: Zásady transkripce českých textů z barokní doby. 1995 (rkp.).
- ZIKMUND, V.: Skladba jazyka českého. Litomyšl — Praha 1863.

PRAMENY

- BĚLOVSKÝ, B. J.: Cantator cygnus... Hlas Duchovní Labutě... Olomouc 1720.
- BĚLOVSKÝ, B. J.: Pia quadragessima... První Postní Rozvažování... Opava 1721.
- HAMMERSCHMIDT, J. F.: Historie Klatovská... Praha 1699.

- JESTRÁBSKÝ, V. B.: Vidění rozličné sedláčka sprostného. Vyd. M. Kopecký. Uherský Brod 1973.
- KONIÁŠ, A.: Postila... Praha 1750.
- LAŠTOVKA, T. X.: Čtvrtý Clánek Víry Katolické... Tmava 1748.
- MAREK, D.: Trojí chléb nebeský... Díl I. Praha 1728.
- POHL, J. V.: Grammatica linguae bohemicæ. Vídeň 1746.
- TANNER, J.: Muž apoštolský aneb život... P. Albrechta Chanovského TJ. (překlad latinského originálu). Vyd. J. Vašica. Praha 1932.
- TANNER, J.: Trophea Sancti Wenceslai... Praha 1661.
- TANNER, J.: Vir Apostolicus... Praha 1658.
- TANNER, J.: Život a sláva sv. Václava (překlad latinského originálu od Františka Kadlinského). Vyd. Z. Kalista. Praha 1941.
- VUSIN, K.: Dictionarium Latino-Germanico-Bohemicum. Praha 1769.
- VUSIN, K.: Lexicon tripartitum, Deutsch, Lateinisch und Böhmisches Wörterbuch. Praha 1742.
- Země dobrá, tj.: Země česká... Hradec Králové 1754.

POZNÁMKA O TRANSKRIPCI

Pro transkripce českých textů barokního období neexistují dosud obecně přijatá a závazná pravidla. Citujeme-li doklady přímo z barokních tisků, přepisujeme je podle zásad formulovaných J. Vintrem (viz Literatura). Doklady pocházející z edic novočeských ponecháváme v podobě, která vychází ze zásad té dané edice.

DISJUNCTIVE CONJUNCTION *NEBO* IN THE BAROQUE ERA

The analysis of the conjunctions *nebo*, *anebo* (*or*) proved that replacement of conjunction *či*(*li*) by conjunctions *nebo*, *anebo* in disjunctive connection of yes/no questions began during the baroque era. Besides, it is the change that exceeds syntactic level — *či*(*li*) was replaced by conjunctions *nebo*, *anebo* also on the sentence parts' level. During the Czech National Revival this change culminated and since then *či*(*li*) is considered to be bookish.

Originally *bud*(*to*) — *nebo*, *bud*(*to*) — *anebo* had the meaning of arbitrariness („libovolnostní“ — J. Bauer) only, i.e. they introduced sentences or sentence parts that had adverbial function of irrelevance. We found out that already during the baroque era they begun to fulfill new function — they signalize alternation. They also do not form compound sentences. The novelty of this change is confirmed by the fact that even in the new function *bud*(*to*) — *nebo*, *bud*(*to*) — *anebo* keep the meaning of the so-called weak disjunction (inclusiv) that is close to arbitrariness. We found that only rarely they have meaning of the so-called strong disjunction (exclusiv). During the baroque era gradual change of their function was advanced by the rise of the new conjunctions of that arbitrary type *ať* — *nebo*, *ať* — *ať*.

Pavel Kosek
 Filozofická fakulta
 Ostravské univerzity
 Reální 5
 701 00 Ostrava
 kosek@tron.osu.cz